

УДК 159.955:140.8+159.955:304

МЕНТАЛЬНЕ ОСНАЩЕННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЯК СВІТОГЛЯДНИЙ ФЕНОМЕН

А.О. Баюжева, викладач кафедри філософії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

Суспільний розвиток має всі ознаки системного об'єкта, який складається з великої кількості елементів. Ієрархія значущості цих елементів не є трансісторичною константою: в процесі історичного розвитку вона зазнає значних переформатувань. У наш час відчутно зростає роль ментального забезпечення суспільного розвитку – точніше, рівня і якості такого забезпечення.

Ключові слова: суспільний розвиток, системний об'єкт, детермінанта, еволюція, ієрархія значущості, ментальне забезпечення.

Ментальність постає системою умонастроїв, вибудованою на основі здатності людської свідомості й несвідомого генерувати ідеальні образи, запозичені зі сфер суспільної свідомості й колективного несвідомого. Вона демаркує приналежність людини до певного соціуму й історичної епохи. Це індивідуалізований, особистісний менталітет людини. Менталітет і ментальність пов'язані між собою за принципом зв'язку парних діалектичних категорій загального і одиничного; вони постають двома сторонами єдиної ментальної цілісності.

Високий ступінь консенсусності притаманний дефініції, згідно з якою «ментальність – це термін, яким позначаються соціально-психологічні установки, автоматизми й звички свідомості, способи бачення світу, уявлення людей, що належать до тієї чи іншої соціокультурної спільноти. Якщо теорії, доктрини й ідеологічні конструкції здебільшого організовані у форматі завершених систем, ментальності дифузні, розмиті на рівні культури й повсякденної свідомості. Як правило, вони не усвідомлюються самими людьми, а проявляються в їх поведінці й висловлюваннях немов поза їх намірами і волею. Ментальності виражають не стільки індивідуальні смислові й цільові маркери особистості, скільки поза особистісну сферу

суспільної свідомості. Вони імпліковані в мові та інших знакових системах, у звичаях, традиціях і віруваннях» [2, с. 75].

Ментальність постає відображенням узагальненого способу сприйняття світу, манери світовідчуття і мислення, притаманних людям певної епохи. Це семантична матриця, яка детермінує смислові реакції суб'єктів культури. На відміну від концептуальних доктрин і ідеологічних конструкцій, які мають ознаки завершених систем, спільною характерною рисою ментальностей є їх відкритість, незавершеність, континуальність, дифузна природа, «разлитість» по всій площі культури і повсякденної свідомості.

Духовний клімат часу, який породив поняття ментальності, зобразив М. Пруст в романі «У пошуках втраченого часу», змалювавши раптові соціальні вияви архаїчних пластів свідомості людини. Йдеться про драматичний момент історії Франції, коли в результаті боротьби за перегляд вироку у справі офіцера генерального штабу єврея А. Дрейфуса, звинуваченого в шпигунстві на користь Німеччини, «країна розкололася на два ворожі табори і фактично перебувала на порозі громадянської війни. У лічені місяці змінився звичний культурний ландшафт: класові і релігійні протиріччя перестали відчуватися, їх змінили нові, а вірніше – стародавні «ідеологічні та афективні комплекси». Антидрейфусівська ненависть зблизила багато соціальні полюси – як наслідок, спосіб мислення герцога Германтов з роману Пруста виявився спорідненим настроєм його кучера. Католики, вище офіцерство, більша частина середніх прошарків, низи суспільства об'єдналися проти «ворогів вітчизни і віри» – інтелектуалів, соціалістів, масонів, євреїв, германофілів, і взагалі – «полуфранцузов». Всі вони розглядалися такими, що несуть загрозу «французькій душі». Небаченої досі популярності набули розмови про те, що німці окупували не тільки французьку територію, а й французьку «ментальність». Слово одразу набуло ідеологічної гостроти. Ментальність розумілася як цінне національне надбання, як антитеза роз'їдаючого націю інтелектуалізму» [5, с. 46].

У книзі «Втеча від свободи» Е. Фромм вжив поняття «соціального

характеру», вважаючи його синонімічним поняттю колективних уявлень і ментальностей.

Гастон Бутуль в книзі «Менталітет» («Les mentalites», 1952) виходив з того, що ментальності є своєрідною призмою сукупності ідей і інтелектуальних настанов, які індивід і суспільство використовують для формування, структуризації та ієрархізації картини світу.

Семантичне й інструментальне навантаження терміна «епістема» в концептуалістиці феноменологів і структуралістів другої половини XX століття також було багато в чому аналогічним поняттю «ментальностей».

Люсьєн Февр вважав, що історик до снаги не стільки реконструкція об'єктивного світу, скільки відтворення світобачення і умонастроїв (ментальностей) людей досліджуваної епохи, тобто суб'єктивних оцінок світу з усіма важливими для тих людей реаліями.

Жорж Дюбі і Марк Блок виходили з аналогічних міркувань. Зокрема, М. Блок наполягав, що «історик повинен прагнути виявлення розумових процедур, способів і автоматизмів світосприйняття, які притаманні людям певної епохи і про які ці люди могли навіть не віддавати собі ясного звіту, застосовуючи їх «автоматично», не піддаючи їх рефлексії» [1, с. 76-77].

Починаючи з 1960-х років «поняття ментальність починає широко використовуватися у французькій історіографії для позначення історії, яка в якості свого об'єкта не розглядає ні ідеї, ні соціально-економічні основи суспільства. Ця історія ментальностей надихається низкою концепцій, які (в більшій чи меншій мірі) поділяються усіма її прихильниками. Жак Ле Гофф запропонував два визначення цього терміна: ментальність будь-якого історичного індивіда, хоч би яким значущим він не був, є чимось спільним, яке цей індивід поділяє з іншими людьми свого часу. І ще одне визначення: історія ментальностей існує на рівні повсякденного автоматизму поведінки. Її об'єктом є те, що вислизає від історичних індивідів, оскільки відкриває безособовий зміст їхнього мислення. Отже, ця історія конститує фундаментальним об'єктом історичного дослідження щось прямо протилежне

тому, що є об'єктом для традиційної інтелектуальної історії. Ментальність, яка має достеменно колективний характер, послідовно протистоїть індивідуальному розуму. Відносини між свідомістю та мисленням тут встановлюються по-новому, зближуючись з підходом соціологів дюркгеймівської традиції, які робили акцент на схемах мислення. Хоча ці якості і виражаються індивідуальним чином, насправді вони залишаються неусвідомленими. Інший аспект, який поєднує істориків цього напрямку, – дуже широке визначення, яке вони дають поняттю менталітет. Як писав Робер Мандру, менталітет – це те, «що осягається і відчувається, це сфера розуму і емоцій». Таким чином, увага спрямовується на психологічні категорії не менше, а, можливо, навіть і більше, ніж на інтелектуальні, що призводить до ще однієї відмінності, яка існує між історією ментальностей, котра ототожнюється з історичною психологією, та інтелектуальною історією в її традиційному форматі» [6, с. 26-27].

Доводиться констатувати «відсутність єдності з приводу того, що таке ментальність. Ле Гофф пропонував змиритися з распливчастістю («двозначністю») поняття ментальності, вбачаючи в цій особливості багатство і багатозначність об'єкта дослідження. Та це не зупинило спроб якомога точнішого визначення ментальності, намагань «алгоритмізувати» її. При цьому різнотлумачення ментальності з часом не згладжуються, а, скоріше, збільшуються. Можна констатувати тенденцію не до обмеження, а до все більшого розширення поля зору істориків ментальності. Поряд з «підсвідомістю» суспільства вони прагнуть вивчати інші способи тлумачення світу – філософські, наукові, ідеологічні, літературні, релігійні. Для сучасних досліджень цей інтерес до різноманітності групових менталітетів і різноповерховості ментальної сфери дуже характерний. Якщо раніше мова йшла зазвичай про єдину для всього суспільства ментальність, то нині здебільшого йдеться про різні ментальності, що й позначилося на назві наукової дисципліни» [3, с. 10].

Ментальності виражають не стільки індивідуальні настанови індивіда,

скільки позаособистий (надіндивідуальний) аспект суспільної свідомості. Суб'єктом ментальностей є не індивід, а соціум. Ментальності виявляють себе у вербальній культурі суспільства, в мові жестів, у поведінці, звичаях, традиціях і віруваннях.

У сучасному гуманітарному знанні поняття ментальностей вживається для позначення тих чи інших культурних стереотипів, способу мислення, вірувань великих соціальних груп і суспільства в цілому. До сфери ментальності відноситься все те, що є «повсякденною свідомістю», «свідомістю звичок».

Виходячи з того, що основним системоутворюючим фактором кожного суспільства є єдина система цінностей, котра включає релігію, вірування, уявлення та звичаї, Марк Блок акцентував увагу на найменш виражених формах ментальної діяльності, повсякденних вчинках і звичках, за допомогою яких соціальні зв'язки реалізують свій функціональний потенціал. На думку М. Блока, ментальності об'єднують практично всіх членів суспільства, хоча часто не усвідомлюються самими людьми, а проявляються через особливості бачення світу, уявлення про час і простір, організацію праці, поведінкові та ритуальні особливості. Вони імпліковані в знакових системах, звичаях, традиціях і віруваннях.

Ментальності виражають не стільки індивідуальні онтологічно-екзистенційні пріоритети, скільки позаособовий (надособовий) аспект суспільної свідомості. Виявлення ментальностей дозволяє з'ясувати те спільне, що існує у представників однієї соціально-культурної спільноти, а вивчення ментальних трансформацій в часі сприяє встановленню особливості світосприйняття епохи.

Ф. Бродель, запропонував аналізувати два рівня «структур» в житті будь-якого суспільства: структури життя матеріального та нематеріального, що охоплюють людську психологію і повсякденні практики. Другий рівень був названий ним «структурами повсякденності». Саме в них формуються цінності й символи віри людини, семіотичні втілення картини світу (образи,

уявлення, звички, відчуття тощо). Відтак, зрозуміти структури повсякденності – значить збагнути саму епоху на рівні її ключових першопричин і детермінант функціонування.

Як влучно зауважує Р. Шарт'є, «на рівні кожної конкретної епохи перехрещення різних опорних ліній (лінгвістичної, концептуальної, емоційної) визначає «способи мислення», які формують особливі інтелектуальні конфігурації (наприклад, межі між можливим та неможливим або між природним та надприродним). Перше завдання історика полягає в тому, щоб реконструювати ці більш ранні уявлення в їх нередукованій специфічності, не ілюструючи їх анахронічними категоріями і не міряючи їх відповідно до норм ментального оснащення ХХ століття (імпліцитно витлумаченого як необхідний наслідок безперервного прогресу)» [6, с. 24].

За версією Л. Февра, «ментальне оснащення є станом мови в сенсі її лексики і синтаксису, доступними в той чи інший період інтелектуальними і науковими засобами, а також «чуттєво-емоційної опорою мислення», репрезентованою системою сприйняття, мінливе співвідношення елементів якої визначає афективні структури» [6, с. 23]. Продовжуючи цю думку, Р. Шарт'є додає: «Під ментальним оснащенням Февр розуміє певний набір «матеріалів-ідей» (*materiaux d'idees*). Це означає, що ментальності соціальних груп принципово різняться за рівнем використання доступного їм інструментарію: найбільш освічені групи задіють майже всі існуючі слова або поняття, тоді як найменш освічені – лише незначну частину ментального оснащення своєї епохи, позначаючи тим самим, якщо їх зіставити з сучасниками, межі того, що взагалі було тоді мислимим. Панофський підкреслює іншу особливість: ментальний габітус вказує на умови, в яких він формувався, тобто на детермінанти формування габітуса – наприклад, на інституцію школи в її різних формах. Це дає можливість вловити структурні гомології, що існують між різною інтелектуальною «продукцією» даної сфери» [6, с. 25].

З погляду класичного еволюціонізму всі соціальні зміни розвиваються

за єдиним сценарієм і мають лінійну висхідну спрямованість. У 50-х роках ХХ століття Г. Ленські, Л. Уайт, Дж. Стюарт, М. Салінс, Т. Парсонс та інші, переосмисливши постулати класичного еволюціонізму, запропонували свої теоретичні підходи до еволюційних змін, представивши «мультилінійні» моделі соціальних змін, у яких увага акцентувалася на тому, що кожне суспільство унікальне і в своєму розвитку проходить притаманні лише йому еволюційні стадії.

Зокрема, Т. Парсонс розглядав соціальні зміни в межах функціоналістського підходу, наполягаючи, що вони є «результатом зростання населення, технологічних змін, групової і класової нерівності, а також боротьби за ресурси» [4, с. 48]. Він розрізняв два види процесів, що відбуваються в будь-якій соціальній системі: інтеграційні та регулюючі, які мають компенсаторний характер, оскільки забезпечують відновлення рівноваги після фази змін і гарантують відтворюваність і спадкоємність суспільства. «Структурні зміни – це зміни н рівні цінностей, котрі регулюють взаємодію одиниць системи» [7, с. 44].

Структурні зміни здійснюються відповідно до еволюціоністської моделі. Кожна наступна фаза відрізняється зростаючою складністю, що виражається у збільшенні кількості й багатоманітності спеціалізованих одиниць усередині системи. Це вимагає нових форм кооперації, координації і організації. «Соціокультурна еволюція, як і еволюція організмів, відбувається в напрямку від простих форм до складнішим» [7, с. 51]. Іншими словами, «чинником, котрий спрямовує еволюцію, є зростання здібності до адаптації» [7, с. 62]. Але така загальна тенденція не виключає відмінності специфічних еволюційних траєкторій. Еволюція, таким чином, не однолінійна, а мультилінійна, «на кожному рівні вона включає в себе різноманітність різних форм і типів» [7, с. 63].

Якщо класичний еволюціонізм виходить з того, що становлення всіх суспільств відбувається одним шляхом розвитку – від нижчих форм до вищих, то неоеволюціонізм приходить до висновку, що кожна культура,

кожне суспільство разом із загальними тенденціями мають власну логіку еволюційного розвитку. Представники даної наукової течії основну увагу приділяють не послідовності еволюційних стадій, а причинному механізму змін, що відбуваються. Вони вважають, що еволюційні процеси протікають не рівномірно, по висхідній прямій лінії, а стрибкоподібно і мають багатолінійний характер. На кожному новому етапі суспільного розвитку ведучою може стати одна з ліній, що відігравали другорядну роль на попередній стадії.

І. Валлерстайн вважає, що причинами соціальних змін можуть бути як зовнішні чинники (такі, як вторгнення ззовні), так і внутрішні процеси, що відбуваються в самому суспільстві. Як ті, так і інші тісно взаємозв'язані й можуть породжувати один одного. Таким чином, причини соціальних змін багатоманітні. При цьому процес соціальних змін, як правило, має не одну, а декілька причин, які можуть виникати як паралельно, так і послідовно, детермінуючи одна одну.

Проте, всю багатоманітність поглядів на причини соціальних змін можна класифікувати на два основні види причин: внутрішні та зовнішні. Перші виникають в результаті функціонування самої соціальної системи; другі – внаслідок взаємодії соціальної системи із зовнішнім середовищем. Реформи, як правило, ініціюються «зверху» правлячою елітою, на яку чинять тиск опозиція, нижчі шари суспільства і/або зовнішні обставини. Метою таких реформ є часткові зміни в соціальній системі для того, щоб зберегти своє панівне положення в суспільстві. Революційні зміни відбуваються за ініціативою «знизу». Основна причина таких змін – небажання народних мас жити в умовах, що склалися. Їх мета – заміна правлячої еліти і швидкі радикальні зміни у всіх сферах суспільства. Соціальна система функціонує і розвивається доти, доки вона здатна вирішувати свої внутрішні протиріччя і відповідати на зовнішні виклики.

Істотним фактором ментального оснащення суспільного розвитку є проблема відчуження, яка вперше була концептуалізована Г. Гегелем у трьох

різновидах: 1) втілення ідеї у форму свого іншобуття; 2) опредметнення об'єктивного духу в громадських інститутах; 3) уречевлення суб'єктивного духу в процесі і результатах людської діяльності. К. Маркс конкретизував цю проблему, розглядаючи її крізь призму суспільно-економічних відносин у формі відчуженої праці. Визначивши відчуження як втрату людиною самої себе внаслідок перетворення її на товар, Маркс зробив висновок про далекосяжну проблемність цього явища, оскільки навіть саму себе людина мимоволі починає усвідомлювати крізь призму еквіваленту грошей: «скільки я коштую?».

Як висловився Е. Фромм, роботодавець використовує робітника, що працює за наймом; торговець – своїх покупців. Кожен є предметом споживання для когось. Однак, апологія пролетаріату як сили, здатної подолати відчуження (і теоретично, і практично), виявила, що диктатура пролетаріату та домінування пролетарського способу життя в процесі перетворення усіх людей на робітників не знімає відчуження, а лише видозмінює його форму. Особистість не може бути самодостатньою, перебуваючи соціально та економічно в залежності від примхливої волі інших людей; вона перетворюється на пристосуванця до мінливої думки більшості, втрачає самоусвідомлення.

Література

1. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. Изд-е 2-е, доп. – М.: Наука, 1986. – 178 с.
2. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: Дискуссии, новые подходы. Вып. 1. – М. : Издательство «Наука», 1989. – С. 75–89.
3. История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М. : Российский гос. гуманитар. ун-т, 1996. – 255 с.
4. Кобжицкая Н.З. Социализация как функция института образования в трансформирующемся российском обществе : дис. ... канд. социол. наук / Н.З. Кобжицкая. – Иркутск, 2006. – 190 с.
5. Раульф У. Рождение понятия. Разговоры о ментальности во времена дела Дрейфуса // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996. – 255 с.
6. Шартье Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 66. – С. 17–47.

7. Штомпка П. Социология социальных изменений [Электронный ресурс] / П. Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 418 с.

МЕНТАЛЬНОЕ ОСНАЩЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ КАК МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

А.А. Баюжева

Общественное развитие имеет все признаки системного объекта, который состоит из большого количества элементов. Иерархия значимости этих элементов не является трансгисторической константой: в процессе исторического развития она претерпевает значительные переформатирования. В наше время ощутимо возрастает роль ментального обеспечения общественного развития – точнее, уровня и качества такого обеспечения.

Ключевые слова: общественное развитие, системный объект, детерминанта, эволюция, иерархия значимости, ментальное обеспечение.

THE INTELLECTUAL PROVISION OF SOCIAL DEVELOPMENT AS A WORLD PHENOMENON

Anna Baiuzheva

Social development has all the features of the system object that consists of many elements. The hierarchy of these elements is a transhistorical constant that during the historical development is undergoing significant reflows. In our time, the role of intellectual provision of social development significantly increases, or rather the level and quality of such provision.

The basis of human mentality is the ability to generate ideal images borrowed from the fields of social consciousness and collective unconscious. The mentality is a reflection of generalized approaches to the perception of the world and ways of thinking that are inherent to people of a particular era. This semantic matrix determines the semantic hierarchy among the actors of culture. Unlike the doctrines of conceptual and ideological structures that have specific features of closed systems, a common characteristic feature for mentality is openness, incompleteness, duration, equivalent dispersion throughout the area of culture and everyday consciousness.

I. Wallerstein believes that the reasons of social changes may be in either external factors (e.g., invasion from outside), or internal processes of the society itself. The whole scope range of opinions on the causes of social changes may be classified in two major kinds: internal and external. The former emerge as a result of the very functioning of the social system; while the latter – due to the interaction between the social system and the environment. Reforms are, normally, initiated “top-bottom” by the ruling elite, which is under the pressure of the opposition, lower social strata and/or external circumstances. The aim of the reforms is in partial changes in the social system to keep their leading social status. Revolutionary changes are bottom-top. The essential reason for these changes is in the unwillingness of the masses to live under the current conditions. Their goal is to replace the ruling elite and quickly enforce radical changes in all areas of social life. The social system functions and develops as long as it is able to solve its internal controversies and meet external challenges.

Keywords: social development, a system object, the determinant, evolution, hierarchy, intellectual provision.